

УДК 94 (71+73): 286.12

О. Є. Ходченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В США ТА КАНАДІ НАПЕРЕДОДНІ ІМІГРАЦІЇ МЕНОНІТІВ

Зроблено історичний нарис політичної та економічної ситуації, що склалася в США та Канаді перед початком імміграції першої хвилі переселенців з Росії.

Ключові слова: меноніти, імміграція, США, Канада, політика «відкритих дверей».

Представлен исторический очерк политической и экономической ситуации, которая сложилась в США и Канаде перед началом иммиграции первой волны переселенцев из России.

Ключевые слова: меннониты, иммиграция, США, Канада, политика «открытых дверей».

The article presents a historical review of political and economic situation that prevailed in the U.S. and Canada before the first wave of immigration from Russia.

Key words: Mennonites, immigration, the United States, Canada, the policy of «open door».

Der Autor konzentriert sich auf die politische und wirtschaftliche Situation, die sich in den USA und Kanada am Vorabend der ersten Einwanderungswelle aus Russland herausgebildet hat.

Schlagwörter: Mennoniten, Einwanderung, USA, Kanada, Politik der «offenen Türen».

У завдання статті входить реконструкція історичної ситуації, яка склалася в США та Канаді на початку 70-х рр. XIX ст., з метою дослідити зацікавленість урядів держав до імміграції менонітських громад.

У колонізації Канади та Сполучених Штатів другої половини XIX ст. можна знайти багато спільного. Для обох країн характерна велика кількість іммігрантів, схожі закони, кліматичні умови та етапи колонізації. Але незважаючи на зовнішню подібність колонізацій-

них процесів, кожна держава мала свої особливості. Саме їх ми проаналізуємо.

До початку переселення менонітів у Північну Америку історія США як держави нараховувала близько 100 років, а Домініон Канада – всього 7 років.

США

Політика територіальних придбань Сполучених Штатів Америки почалася у 1803 р. з покупки у Франції Луїзіани при правлінні третього президента США Томаса Джефферсона (1801–1809 рр.). Практично одночасно з боку Федерального уряду почалися дії, спрямовані на контроль придбаних земель: картографування, вивчення кліматичних і географічних умов, етнографічні й геологічні дослідження нових територій. Потім послідовно були створені Бюро по справах індіанців, Земельне управління, геологічна та лісова служби США. З 1837 р. почалася здійснюватися політика витиснення індіанців у резервації, відповідно до Акта Конгресу [17], підписаного президентом Ендрю Джексонем у 1830 р. Таким чином, до 1842 р. США придбали близько 1790 тис. км² землі [19, с. 155–156]. Згодом Сполучені Штати анексували Техас (1845 р.). Потім, унаслідок війни з Мексикою (1846–1848 рр.), під їх контроль потрапили землі Нової Мексики й Верхньої Каліфорнії (сучасні штати Нью-Мексико, Аризона, Невада, Юта і Каліфорнія). Після Громадянської війни (1861–1865 рр.) інтенсивно освоювалися землі Середнього Заходу, включаючи Мінесоту, Канзас і Небраску. Стратегічною політикою стало об'єднання всіх територій від Атлантичного до Тихого океану в єдину державу з розвиненою інфраструктурою. Для досягнення цієї мети було прийнято ряд законодавчих дій, послідовно спрямованих на суцільне освоєння земель. Насамперед, законом про гомстед 1862 р. [29], уряд США офіційно узаконив право на власність земель, раніше стихійно захоплених приватними особами. До того ж відтепер будь-який поселенець, заплативши 10 доларів податку, одержував земельну ділянку в 160 акр. (64 га), що після п'яти років обробки ставала приватною власністю. За ціною 1,25 долара за акр можна було додатково купити ділянку землі такого ж розміру. Після Громадянської війни як винагороду за службу усім колишнім військовослужбовцям армії Півночі надавалася безкоштовно земельна ділянка [5]. Іншим іммігрантам, у тому числі іммігрувавшим після Громадянської війни, також відкривалася можливість одержання землі відповідно до закону про гомстед 1862 р. Ліберальна земельна політика уряду США, в результаті якої 285 млн. акр. землі було роздано і більше 700 млн. акр. про-

дано [14], виявилася досить ефективною. Вона сприяла потужному припливу іммігрантів і істотно прискорила освоєння західних територій країни.

Іншою формою земельної політики стала безкоштовна передача земель приватним компаніям для будівництва залізниць (Акт Морріла 1862 р.) [22]. Компанії, які будували перші трансконтинентальні – Тихоокеанську і Центральну (Union Pacific and Central Pacific) залізничні, отримали 45 млн. акрів землі [25, с. 366], а в цілому компаніям було надано 174 млн. акрів [9]. Передбачалося, що земля повинна бути освоєна або реалізована для сільськогосподарських цілей протягом п'яти років після завершення будівництва. Із цієї ж причини, а також у зв'язку з нестачею коштів для будівництва, залізничні компанії прагнули продати її максимально швидко. Вони розгорнули інтенсивну рекламну кампанію, аби реалізувати землі максимальній кількості поселенців і, таким чином, не тільки отримати гроші, а й збільшити власний ринок надання транспортних послуг. Крім того, практика швидкого заселення прилеглих до залізниць земель дозволяла щонайкраще охороняти лінії залізниць від індіанців, які вороже ставилися до нововведень білих чужинців. Активну рекламну кампанію по залученню іммігрантів проводили також штати й території Середнього Заходу, зацікавлені у припливі населення. Необхідно зазначити, що територія могла одержати статус штату тільки у тому випадку, якщо щільність населення перевищувала 2 людини на квадратну милю [1, с. 75–76]. Так, Канзас був організований у територію в 1854 р., а став штатом у 1861 р., Мінесота стала штатом у 1858 р., Небраска – у 1867 р. Таким чином, фронтір, тобто прикордонна область із низькою щільністю поселенців-піонерів, вихідців з європейських країн, послідовно переміщувався на Захід, підготовляючи чергову територію для комплексного освоєння. Для захисту поселенців і залізниць від індіанців створювалися форти. Місія збройних сил полягала у тому, щоб перемістити індіанців у резервації. Цей процес на території США тривав аж до 1890-х рр. [9].

До функцій федерального управління землею входило комплексне регулювання земельних ресурсів, призначених для сільськогосподарського освоєння й будівництва залізниць, а крім того, для цільових програм, за якими виділялися спеціальні фонди: для будівництва шкіл, установ і т.п. Непродуктивну землю уряд часто виділяв для лісопосаджень, а унікальні ландшафти – для створення національних парків. Таким чином, на Середньому Заході до 1874 р. мало місце планомірне освоєння прерій в обстановці діловитості й запо-

взятливості: фермери шукали нові родючі області, торговці – нові ринки збуту, робітники – більш високу оплату праці. Центром ділової активності стала залізниця і прилеглі до неї землі. Будівництво першої трансконтинентальної магістралі почалося з 1862 р. і завершилося у травні 1869 р. Перетинання материка від океану до океану скоротилося із чотирьох місяців до одного тижня [9]. Це істотно прискорило розвиток Середнього Заходу й тихоокеанського узбережжя. Слідом за сільськогосподарським освоєнням територій активізувався промисловий розвиток провінцій. Американська промисловість була досить добре захищена від конкуренції імпортних товарів високими митами, рівень яких досягав 60 % вартості товару [2]. Така митна політика сприяла підвищенню цін усередині країни, що компенсувалося більш високою, ніж у Європі, заробітною платнею. Крім того, митні бар'єри разом з містким внутрішнім ринком створювали умови для одержання високого прибутку, що залучало в країну іноземні капітали. Уже в 1874 р. експорт США перевищив імпорту [2]. Вигідною для американської економіки була також та обставина, що США перебували на значному віддаленні від своїх головних європейських економічних конкурентів і сусідили з економічно слабкими державами Латинської Америки. Швидкий і динамічний розвиток сільського господарства й промисловості в США став можливим у першу чергу завдяки залученню величезної кількості іммігрантів, які самі по собі стали активною трудовою інвестицією в економіку, а крім того, привозили із собою чималі кошти, на які купували землю, сільхозобладнання й усе необхідне для життя, тобто робили прямі грошові вливання. Після закінчення Громадянської війни з 1865 р. до 1874 р. у країну прибуло більш ніж три мільйони іммігрантів [7, с. 487].

З розвитком економіки загострювалися протиріччя, властиві ринковому капіталізму, що призвело до затяжної економічної кризи, яка розпочалася в 1873 р. (за рік до імміграції менонітів), тривала до 1878 р. і супроводжувалася крахом ряду банків [2] і загальним спадом в економіці.

У Сполучених Штатах до 1875 р. не існувало єдиного законодавства стосовно імміграції. Перший імміграційний акт 1864 р. [10], по суті, створював імміграційну службу США і був спрямований на заохочення імміграції шляхом надання інформаційних послуг іммігрантам, а також забезпечував їхню реєстрацію. Доступ до країни не ускладнювався формальностями, урядова політика «відкритих дверей» дозволяла безперешкодно залучати велику кількість іммігрантів. Другий акт 1875 р. [31] також був ліберальним, уводячи обме-

ження з доступу в країну лише злочинцям і пов'язаним. Після прийняття закону про гомстед у 1862 р. спостерігався стабільний приріст в'їжджаючих до країни [15, с. 488]. Конгрес США, визначивши стратегію колонізації Середнього Заходу і прийнявши необхідні для виконання цього завдання закони, рішення всіх тактичних проблем, пов'язаних із заселенням територій, поклав на адміністрації штатів і залізниць. Протягом п'яти років до переселення менонітів США послідовно щорічно приймали від 350 до 450 тис. іммігрантів. Тому держава не визнала за необхідне приймати спеціальні законодавчі акти щодо привілеїв для 10 тис. менонітів, хоча переговори із цього приводу велися й обговорювалися навіть у Конгресі [27, с. 147–148; 18, с. 146; 11, с. 178–221]. Таким чином, меноніти могли розраховувати тільки на ті права, які надавалися й усім іншим іммігрантам, не претендуючи на виняток. У той же час штати Небраска, Канзас і Мінесота, а також адміністрація залізниць, які були безпосередньо зацікавлені у кваліфікованих хліборобах і прямих фінансових інвестиціях, особливо в умовах економічної кризи 1873 р., навпаки, зробили все можливе для залучення менонітів на свої території.

Канада

Домініон Канада створений 1 липня 1867 р., коли англійський парламент прийняв Акт про Британську Північну Америку [28, с. 132–136]. Спочатку Домініон включав чотири провінції на Атлантичному узбережжі. Величезна внутрішня незасвоєна територія з низькою щільністю населення (Земля Руперта) не мала статусу держави і належала компанії Гудзонової затоки (КГЗ). Передбачалося, що надалі вона ввійде до складу Домініону [26].

Історично склалося так, що у 60-х рр. XIX ст. окремі внутрішні території майбутньої Канадської Федерації мали досить розвинені відносини зі США, і цей економічний і географічно логічний розвиток міг мати продовження. В уряді Канади й у метрополії були сильні побоювання щодо політичної інтеграції цих територій у США внаслідок продовження таких відносин. Реальною була й військова експансія США, що підтверджувалося багаторазовими виступами та заявами з боку ділових кіл і високопоставлених осіб Сполучених Штатів про зацікавленість освоєння просторів і надр цих територій. Поступова експансія підтверджувалася кількаразовими випадками проникнення збройних загонів на територію з метою торгівлі спиртним з індіанцями, а також провокаціями, наприклад нападом на плем'я піджилів у 1870 р., жертвами якої стали 170 чол. [6, с. 27]. Тому в керівництві Канади й Великобританії взяли гору погляди щодо швидкого

встановлення державного контролю над цією територією і дій, спрямованих на якнайшвидший розвиток економіки внутрішніх районів західного напрямку. Це означало розвиток торговельних відносин і необхідність термінового будівництва комунікацій та інфраструктури по цьому вектору. Побоювання, викликані політикою США, прискорили процес передачі Манітоби під юрисдикцію Канади. Зроблено це було успіхом, без інформаційної й інфраструктурної підготовки [24, с. 47], що викликало хвилювання серед населення Манітоби і призвело до повстання її мешканців у 1869–1870 рр.

Угода про поступку Землі Руперта Домініону досягнута в 1869 р. Для практичних дій освоєння територій необхідно було створити правову базу у вигляді основних земельних законів. 14 квітня 1872 р. такий закон був прийнятий (Земельний Закон Канади) [12, с. 34–35]. Однак Закон не враховував прав місцевого населення майбутньої провінції Манітоби, основну частину якої складали франко- і англомовні метиси, нащадки французьких і англійських мисливців, промисловців і купців, які мали низку поселень у долині ріки Ред Рівер. Конфлікт розгорнувся унаслідок того, що восени 1869 р., коли правління КГЗ вже не існувало, уряд Канади, не одержавши законних прав на землю, направив на Ред Рівер загін з метою межування земель, очолюваний полковником С. Деннісом. Рішення урядовців становили безпосередню загрозу місцевим жителям, адже ті вважали землю своєю, а деякі з поселенців мали патенти на власність від КГЗ. Населення Ред Рівер становило приблизно 10 тис. чол. Франкомовні метиси створили Національний комітет для захисту своїх прав, і, спираючись на швидко створений збройний загін, наполягли на припиненні межування землі. Через події на Ред Рівер дата офіційної передачі Землі Руперта уряду Канади була перенесена на більш пізній строк.

Тим часом Національний комітет скликав Конвент франко- і англомовних жителів (по 12 делегатів від кожної громади) і взяв на себе обов'язки тимчасового уряду. 1 грудня 1869 р. Конвент прийняв «Перелік прав» [30, с. 160–162], що визначив умови входження регіону до Конфедерації Канади. Конвент проголосив також «Декларацію народу Землі Руперта і Південного Заходу», в якому, зокрема, йшлося: «...ми всілякими силами будемо протидіяти становленню в нашій місцевості інших законів. Якщо уряд Канади буде нав'язувати нам свою політику силою зброї, ми заздальгідь оголошуємо протест і попереджаємо усіх, хто буде відповідальним перед Богом і людьми за незліченні лиха, які можуть викликати цей нічим не виправданий

курс. У той же час ми висловлюємося за вступ до переговорів із урядом Канади, щоб досягти умови про прийнятний уряд і процвітання нашого народу» [4, с. 43–44].

Уряд Канади, стурбований розвитком подій, почав переговори, направивши до поселенців трьох представників, які не мали, однак, офіційних повноважень. Розчарований цією обставиною, Конвент визначив і направив трьох своїх делегатів для переговорів із прем'єр-міністром Дж. Макдональдом. У силу політичних обставин офіційних переговорів не відбулося, але уряд у цілому прийняв пропозицію Конвенту про входження поселень на Ред Рівер до складу Конфедерації.

Тим часом 12 травня 1870 р. Палатою громад Домініону був прийнятий Мнітобський Акт [20], де відображено основні положення «Іереліку прав». Відповідно до цього документа, провінція отримала право мати дві офіційні мови – французьку і англійську, метисам виділялося у власність 1400 тис. акрів землі. Також було вирішено, що право на землю будуть мати всі, хто займав її до розмежування. Однак уряд Домініону не забув волелюбні прагнення своїх нових підданих і розглядав місцеве керівництво як заколотників. Захочивши Манітобу військовою силою і призначивши губернатора, влада запровадила тверду великодержавну політику серед місцевого населення.

Слід зазначити, що не всі поселенці були прихильниками входження до Домініону. Певні кола Сполучених Штатів підтримували сепаратистів, які бажали приєднати території до США [4, с. 27]. Ця обставина була однією із причин невизнання Домініоном місцевого уряду Манітоби і стала додатковим доводом до найшвидшого врегулювання кордонів зі США. Будівництво залізниці як комунікативного засобу, який забезпечував швидку доставку військових, у цих обставинах стало життєвою необхідністю й одним з національних пріоритетів. Залізниця, разом із захисними митами, заселенням великих територій Середнього Заходу, мала стати фактором економічної і територіальної незалежності нової держави. Значення залізниці як засобу зовнішньої і внутрішньої безпеки держави підкреслено в матеріалах меморандуму 1886 р. «Про імперську перспективу Канадської Тихоокеанської залізниці» [21]. Організація будівництва залізниці була апробована у США. Одним з важливих її елементів стало прийняття Закону (Акта землі) і надання 50 млн. акрів Тихоокеанському залізничному синдикату.

Домініон було створено за часів уряду Дж. А. Макдональда (1857–1873 рр.) на тлі світового економічного підйому. У період 1868–1873 рр. експорт і прибутки країни майже подвоїлися [24, с. 48]. Тому Федеральний уряд погодився на капіталовкладення 100 млн. доларів у будівництво залізниці, наявність якої стало однією з умов входження у Домініон Британської Колумбії [24, с. 47]. У 1871 р. суперечки між США й Великобританією було узгоджено відповідно до Вашингтонської угоди [32], у тому числі обговорено факт трансконтинентального Домініону.

Наприкінці 1873 р. економічний підйом закінчився і змінився світовою депресією. Це призвело до різкого зниження обсягів зовнішньої торгівлі. Експорт зменшився на 20 % у порівнянні з піком 1873 р. Депресія швидко позначилася на зниженні національного доходу, у той час як державний борг продовжував збільшуватися. Природно, скоротилися асигнування на будівництво залізниці. Стагнація економіки тривала до 1879 р. Це призвело до того, що Федеральний уряд змушений був переглянути програму розвитку країни. Уряд А. Маккензі (1873–1878 рр.) оголосив будівництво залізниці суспільною роботою, що означало фінансування програми за рахунок регіонів. Головна мета уряду – прагнення поновлення угоди зі США про взаємну торгівлю, не була ратифікована сенатом США у 1874 р. Внаслідок цього уряд Канади був змушений змінити стратегію у своїй економічній політиці [3, с. 64]. Вашингтонська угода 1871 р. дала Сполученим Штатам привілеї в рибній ловлі біля берегів Канади в Атлантичному океані, навігації і спільному використанні каналів на Великих озерах. Уряд Канади сподівався на взаємні поступки в торговельних відносинах, але ці очікування не виправдалися. Американська промисловість у 1870-х рр. ще не мала істотних переваг над промисловістю Канади внаслідок високої заробітної плати (успадкованої від часів Громадянської війни), що збільшувала собівартість продукції. Тому канадська промисловість могла у той час конкурувати на північноамериканському ринку. Але оскільки США не йшли на взаємні торговельні поступки, то в політичних і ділових колах Канади зростало розуміння необхідності термінового введення захисних заходів щодо власного ринку, тим більше що ціновий рівень імпорту в Канаду між 1873–1879 рр. знизився на 26 %, у той час як ціновий рівень експорту впав усього на 8 % [24, с. 51]. Це негативно позначилося на промисловості й торгівлі країни.

Третій елемент стратегії з державотворення полягав у заселенні й освоєнні земель Середнього Заходу. У цьому питанні неможли-

во було обійтися без залучення іммігрантів. Спочатку, відповідно до конституції 1867 р., федеральні і провінційні уряди спільно відповідали за імміграцію і розвиток сільського господарства країни. Однак після початку депресії в 1873 р. участь провінцій у залученні іммігрантів через брак коштів припинилася. Тому тільки федеральний уряд продовжував займатися цим питанням [8]. Історично склалося так, що ще з 1852 р. питаннями імміграції займалося Міністерство землеробства, у функції якого входило створення імміграційних і інформаційних агентств, які намагалися залучити переселенців переважно з Англії, Шотландії й Ірландії. Провінція Квебек, зі свого боку, залучала франкомовних європейців. У 1869 р. консервативний уряд Д. Макдональда прийняв перший канадський імміграційний закон [16], який заохочував в'їзд іноземців і активізував агітацію щодо імміграції в Європі. Зусилля з вербування були поширені на Німеччину і скандинавські країни, підкреслюючи етнічні переваги уряду [8]. Були введені фінансові стимули агентам із залучення іммігрантів, а самі вони могли перетинати Атлантику за зниженою ціною. Однак, незважаючи на всі ці зусилля і понесені витрати на залучення переселенців, ця політика не давала очікуваного ефекту. У 1870-х рр. Сполучені Штати були більш привабливими для імміграції, аніж Домініон Канада. Згідно з даними, наведеними в «Енциклопедії канадського народу» [8], в останній третині ХІХ ст. у Канаду в'їхало від 1 до 1,5 млн. іммігрантів, а емігрувало з Канади від 1,2 до 2 млн., причому більшість – у США. Тому готовність великої групи менонітів оселитися у преріях Манітоби для уряду Домініону була досить бажаною, і міністерство землеробства, в особі Дж. Лоу, прийняло усі умови менонітів стосовно їхніх прав і свобод [23, с. 4–5]. Крім того, меноніти цілеспрямовано прагнули займатися сільським господарством у первозданних преріях із метою вирощування злакових у місцевості, на думку експертів уряду, мало придатній для цього, і, у випадку успіху, такий експеримент послужив би вагомим доводом до залучення нових поселенців. Колонії менонітів вирішували ще два важливих для уряду тактичних завдання. По-перше, прикордонна зі Сполученими Штатами смуга довжиною 70 км була б досить щільно заселена колоністами, які мали пільги саме у Канаді і не мали їх у США, що не давало підстав для сепаратистських настроїв. По-друге, нещодавно район заколотників Ред Рівер ізолювався іншомовними неконфліктними поселенцями, що в сукупності слугувало зміцненню державного суверенітету і стабільності регіону.

Таким чином, політика залучення іммігрантів Сполученими Штатами Америки зумовлена стратегією розширення й об'єднання держави на просторі від Атлантичного до Тихого океанів, коли внутрішні території мали потребу у величезній кількості робочих рук і фінансових інвестиціях, що залучалися до економіки держави завдяки поселенцям. На тлі потоку в'їжджаючих до країни іммігрантів невелика група менонітів, незважаючи на їх чітку сільськогосподарську спрямованість, не отримала привілеїв щодо автономних поселень і пільг стосовно військової повинності, які вони прохали в конгресі США. Вони могли розраховувати тільки на такі ж права, які надавалися всім іншим іммігрантам.

Політика залучення іммігрантів до Канади була схожа на політику США, а стратегія освоєння внутрішніх територій загалом повторювала стратегію США. Але через суворі кліматичні умови й відсутність інфраструктури запропоновані землі приваблювали мало поселенців. Окрім того, агітація з залучення іммігрантів до Канади почалася на десять років пізніше, ніж у США. Таким чином, інформаційне змагання Канада програвала. Тому умови, на яких меноніти могли б почати переселення до Канади, висунуті менонітськими делегатами на переговорах з представниками уряду Домініону, були повністю задоволені. Обидві сторони одержували вигоду від угоди. Меноніти здобували особливе положення, законодавчо узаконену територію для виняткового використання співтовариством і повну релігійну, культурну й господарську автономію, а також зобов'язання уряду не примушувати їх до військової повинності та прийняття присяги. Такий статус у сукупності з малонаселеністю території дозволяв прогнозувати досить тривале спокійне життя співтовариству, що сприяло його консолідації. Для Домініону заселення Півдня Манітоби означало не тільки початок економічного розвитку провінції, але й можливість врегулювання прикордонних конфліктів із Сполученими Штатами, а також умиротворення неконфліктними іншомовними поселенцями нещодавно заколотного регіону Ред Рівер, що забезпечувало стабілізацію регіону.

Бібліографічні посилання

1. *Замятина Н. Ю.* Зона освоєния (фронтир) и ее образ в американской и русской культурах / Н. Ю. Замятина // *Общественные науки и современность*. – 1998. – № 5. – С. 75–88.

2. *Промышленность* [Електронний ресурс]: *История США: в 4 т. / [ред. Г. Н. Севостьянов]. – Т. 2. – М. : Наука, 1985. – Режим доступа : http://www.history.vuzlib.net/book_o071_page_7.html.*

3. *Сороко-Цюпа О. С.* История Канады: учебное пособие для студентов вузов / О. С. Сороко-Цюпа. – М. : Высшая школа, 1985. – 304 с.

4. *Суанкей Б.* Габриэль Дюмон и восстание 1885 г. в Саскачеване / Бен Суанкей. – М. : Прогресс, 1980. – 141 с.

5. *Фоменко А.* Иммиграция в США в XIX веке [Электронный ресурс] / А. Фоменко. – Режим доступа : <http://revolution.allbest.ru/history/00003232.html>.

6. *Ходченко О. Є.* Становлення системи освіти менонітів у Північній Америці (1874–1929 рр.) // Вісник Дніпропетр. нац. ун-ту: наук. зб. – № 1/1. – Т. 17, 2009. – С. 131–139.

7. *Шлепаков А. Н.* Иммиграция и американский рабочий класс / А. Н. Шлепаков. – М. : Мысль, 1966. – 501 с.

8. A Policy Made in Canada / The Encyclopedia of Canada's Peoples / Immigration Policy / Harold Troper [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.multiculturalcanada.ca/Encyclopedia/A-Z/i2>.

9. American Old West. [Электронный ресурс] / from Wikipedia, the free encyclopedia. – Режим доступа : http://en.wikipedia.org/wiki/American_Old_West.

10. An Act to Encourage Immigration, July 4, 1864 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nytimes.com/1864/08/03/news/an-act-to-encourage-immigration.html>.

11. Debates in the United States Congress, (43rd Congress, 1st Session) 1873–74 / The Congressional Debates on the Mennonite Immigration from Russia, 1873–74 [ed. by Dr. Ernst Correll] // Mennonite Quarterly Review. – 1946. – Jul. – Vol. XX. – P. 178–221.

12. Dominion lands act // Brothers in Deed to Brothers in Need a Scrapbook about Mennonite immigrants from Russia. 1870–1885 / [compl. and ed. by C. Hiebert] / – Newton. – KS: Faith and Life Press. – 1974. – P. 34–35.

13. From the Steppes to the Prairies, 1874–1949 / [ed. by C. Krahn]. – Newton, Kan. : Mennonite Publication Office, 1949. – 115 p.

14. *Hine R. V.* The American West / R. V. Hine, J. M. Faragher. – New Haven; L., 2000. – 334 p.

15. Historical Statistics of the United States. Colonial times to 1957, Washington 1961 // Шлепаков А. Н. Иммиграция и американский рабочий класс / А. Н. Шлепаков. – М. : Мысль, 1966. – С. 488–501.

16. Immigration Act, 1869 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.canada.org/citm/specific/immigration_e.html#1869.

17. Indian Removal Act, May 28, 1830., Sess. 1, ch. 148, 4 Stat. 411// A Century of Lawmaking for a New Nation: U.S. Congressional Documents and Debates, 1774–1875 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=llsl&fileName=004/llsl004.db&recNum=458>.

18. *Jay Cooke.* Trustee of the Northern Pacific Railroad, introducing M. L. Hiller to President Grant, July 31, 1873. (Filed with petition of August 8, 1873.) / President Grant and the Mennonite immigration from Russia / [ed. by Ernst Correll] // Mennonite Quarterly Review. – 1935. – Jul. – Vol. IX. – P. 146.

19. *Joseph Alvin M.* The American Heritage History of The Great West, Simon and Shuster, New York, 1965, p. 155–156 [Электронный ресурс] / American Old West / from Wikipedia, the free encyclopedia. – Режим доступа : http://en.wikipedia.org/wiki/American_Old_West.
20. Manitoba Act, 1870 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.solon.org/Constitutions/Canada/English/ma_1870.html.
21. Memorandum on the Canadian Pacific Railway from an Imperial perspective 1886, by Captain L. Darwin [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://data2.collectionscanada.gc.ca/e/e001/e000008052.jpg>.
22. Morrill Land Grant Colleges Act, ch. 130, 12 Stat. 503, July 2, 1862: // A Century of Lawmaking for a New Nation: U.S. Congressional Documents and Debates, 1774–1875 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=llsl&fileName=012/lls012.db&recNum=534>.
23. Privileges granted by the Canadian Government to prospective Mennonite Immigrants in a Letter by the Secretary of Agriculture dated July 26, 1873 // Sources on Mennonite Immigration from Russia in the 1870's / [ed. by Dr. Ernst Correll]. – Reprint from Mennonite Quarterly Review October, 1950, Issue. – P. 4–5.
24. Report of the royal commission on dominion-provincial relations. – Book 1. Canada: 1867–1939. – Ottawa : King's Printer, 1940. – 169 p.
25. *Roske R. J.* Everyman's Eden. A History of California / R. J. Roske. – N.Y.; L.. 1968. – 624 p.
26. Rupert's Land Act, 1868 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://victoria.tc.ca/history/etext/ruperts.land.act.html>.
27. Telegram from Jay Cooke to Hamilton Fish, August 13, 1873; Telegram from Hamilton Fish to Jay Cooke, August 13, 1873; M. L. Hiller to Hamilton Fish, August 29, 1873; Hamilton Fish to M. L. Hiller, September 5, 1873/ President Grant and the Mennonite immigration from Russia / [ed. by Ernst Correll] // Mennonite Quarterly Review. – 1935. – Jul. – Vol. IX. – P. 147–148.
28. The British North America Act, 1867 // Canadian History in Documents, 1763–1966 / [ed. by J. M. Bliss]. – Toronto : The Ryerson press, 1966. – P. 132–136.
29. The Homestead Act of 1862 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.archives.gov/education/lessons/homestead-act/documents>.
30. The Métis «List of Rights» // Canadian History in Documents, 1763–1966 / ed. by J. M. Bliss]. – Toronto : The Ryerson press, 1966. – P. 160–162.
31. The Page Act of 1875 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://w3.uchastings.edu/wingate/pageact.htm>.
32. Treaty of Washington, May 8, 1871 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.canadahistory.com/sections/documents/usrelations/treatywashington.htm>.